

Sosialismista liberalismiin

Pekka Sutela

On ilmeistä, että esitelmäni otsikko tulisi lopettaa kysymysmerkkiin. Mutta ennen kuin selvitän näkemykseni siitä, miksi näin on, paneudun hetkeksi sosialismia koskevan talousopin historiaan.

MISES-HAYEK -VÄITTÄMÄ SOSIALISMIN TUHOSTA

Sosialismista puhuttaessa Ludvig von Misesin nimi on ajankohtaisempi kuin koskaan. Hän ei ehkä ollut ensimmäinen, mutta kylläkin tärkein niistä uusklassisen taloudellisen ajattelun edustajista, jotka kohta lokakuun 1917 jälkeen väittivät sosialistisen talouden olevan tuomittu luhistumaan taloudelliseen mahdottomuuteensa. Tällöin sosialistinen talous määriteltiin ajan sosialistista oikeaoppisuutta vastaten markkinattomaksi ja valtionomaisuuteen perustuvaksi taloudeksi. Misesin ohella kannan varhaisia esittäjiä olivat muun muassa Max Weber, suuri saksalainen yhteiskuntatieteilijä, sekä Boris Brutskus, venäläinen taloustieteilijä.¹

Misesin yhteiskuntafilosofinen teos sosialismista julkaistiin vuonna 1922. Se on edelleen saatavissa ja hyvin lukemisen arvoinen.² Argumentoidessaan sosialismin mahdottomuudesta Mises nojautui opettajansa von Wieserin vuonna 1884 esittämään kantaan, jonka mukaan kestävä taloudenpito edellyttää aina ja kaikkialla hintojen olemassaoloa viesteinä kustannuksista, tuotantotekniikoista ja tarpeista. Misesin mukaan sosialismin taloudellinen kestättömyys johtuisi siitä, ettei mikään keskussuunnitteluelin kykenisi keräämään, työstämään ja hallitsemaan sitä suunnatonta määrää informaatiota tuotantoresurssien saatavuudesta, vallitsevista teknologioista ja olemassa olevista tarpeista, joka tarvittaisiin tehokkaan voimavarojen kohdentamisen aikaansaamiseksi.

Markkinataloudessa hintojen liikkeet toimivat kansantaloustieteen perusoppien mukaan niinä signaaleina, jotka — ja ainakin yksinkertaisissa tapauksissa jopa hyvin tehokkaasti — välittävät kaikkea tätä tietoa markkinoiden toi-

mijoiden kesken. Markkinataloudessa hinnat välittävät informaatiota, antavat toimijoille kannustimia ja jakavat tuloa. Suunnitelmataloudessa, jossa määritelmän mukaan ei voisi olla markkinoita eikä siis myöskään niillä syntyviä hintoja, kaikki tämä olisi suunnittelijoiden tehtävänä. Mitään todellista mahdollisuutta keskusjohtoiseen taloudenpitoon ei kuitenkaan olisi. Keskussuunnittelun tehtävät ylittäisivät sen mahdollisuudet.

Misesin argumentin mukaan sosialismista puuttuisi markkinahintojen myötä perusta järjestyksen voimavarojen käyttöä koskevien päätösten tekemiseen. Siksi taloudenpito olisi — käyttäkseni Misesin kuuluisaa ilmaisua — kuin hapuilua pimeässä. Tulos olisi väistämättä kovin tehoton. Mises oli jopa taipuvainen väittämään että tällainen taloudenpito olisi mahdotonta. Sosialismi romahtaisi omaan taloudelliseen mahdottomuuteensa.

Tämä on luonnollisesti vain karkea hahmotelma Misesin argumentaatiosta. Myöhemmin sitä kehitti Friedrich Hayek Nobel-palkinnollakin kruunattu toinen taloustieteen itävaltalaisen koulukunnan keskushahmo ja yhteen aikaan Misesin keskustelupiirin jäsen.³ Väittämät informaation syntymisen, saatavuuden ja käsittelyn merkityksestä taloudenpidon perustana ovat todennäköisesti terävimmillään juuri Hayekilla. Hän painotti myös sellaisen tietämyksen merkitystä, josta taloudenpitäjät eivät itse asiassa ole tarkkaan tietoisia, ja jonka formulointi jollekin suunnittelukeskukselle välitettävissä olevaan muotoon on siksikin mahdotonta. Hayek, mahdollisesti enemmän kuin Mises, korosti myös markkinoiden dynaamisuutta yrittäjien alituisena osin vaistonvaraisena mutta alati luovana pelinä. Vastakohta byrokraattisen suunnittelun jäykkyyteen ja vitkaisuuteen ei voisi olla terävämpi. Ja luonnollisesti Hayek alleiviivasi sitä käsitystä, että kaikenlaisen taloudellisen suunnittelun merkitsemä valtion roolin vahvistuminen oli vain askel tiellä orjuuteen. Tässä suhteessa Hayek on nähnyt bolshevismien ja sosialidemokratian välillä korkeintaan määrällisen, ei laadullista eroa.

Pitkän aikaa neuvostotyypin sosialismin

puoltajat ja ymmärtäjät pitivät Misesin-Hayekin väittämää dogmaattisena aivokummajaisena. Yksinkertaisimmillaan vastaväittämä oli galileolainen: neuvostotalous pyöri sittenkin. Tämä vastaväittämä saattoi olla omissa rajoissaan poliittisesti tehokas, mutta se ei vastannut perusongelmaan. Kuten edellä painotettiin, Misesin perusväittämä kohdistui siihen markkinattoman ja valtiokeskeisen sosialismin ihanteeseen, joka oli yleisesti hyväksytty Toisen internationaalisen sosialismin ensimmäisen maailmansodan aikoihin tultaessa. Olivat Kautskyn, Plehanovin, Trotskin ja Leninin erimielisyydet sosialismin strategiasta ja taktiikasta mitä tahansa, tähän lopulliseen tavoitteeseen he kaikki kuitenkin omilla tavoillaan liittyivät.

Sinäällään on kyllä tärkeää muistaa se, ettei Misesin ja Hayekin esittämiä teoreettisia väittämiä saa välittömästi siirtää olemassa olevaa empiiristä todellisuutta koskeviksi. Tämä on oleellista, mikäli pohditaan neuvostotyyppisen talouden toimintatapaa ja kriisien syitä. Misesin ja Hayekin teoreettinen argumentti koskee talousjärjestelmää, jota ei koskaan ollut olemassa. Siksi sillä on mahdotonta myöskään selittää neuvostotyyppisten talouksien äskeistä kohtaloa. Tässä suhteessa 1989 ei ollut Misesin ja Hayekin riemuvoitto.

Tämän teorioiden ja olemassa olevien yhteiskuntien eron muistaminen on myös keskeistä tarkasteltaessa Leszek *Balcerowiczin* ja Vaclav *Klausin* kaltaisten itsensä liberaaleiksi julistaneiden talousmiesten tosiasiallista toimintaa itäisen Euroopan johdossa siirryttäessä sosialismista kohti kapitalismia.

MARKKINASOSIALISMI VASTAUKSENA

Oikean vastauksen Misesille ja Hayekille piti edellä esitetyistä syistä olla teoreettinen. Ensimmäisen tärkeän vasta-argumentin kehitti 1930-luvulla Oskar *Lange*, puolalainen sosialisti joka olosuhteiden pakosta toimi — ironista kylläkin — taloustieteen professorina Chicagon kovin markkinauskoisena pidetyssä yliopistossa. Langen vastaus perustui Misesin esittämän tehtävän uudelleenmäärittelyyn.⁴ Äärimmillään tulkiten hän poisti omasta sosialismin mallistaan markkinattomuuden. Langen 1930-luvulla esittelemässä sosialismissa valtion omistamat yritykset toimivat nimittäin taloudenpitäjinä pelissä, jolla simuloidaan markkinoita. Suunniteluon pelkistää tehtävänsä tämän markkinapelin huutokaupanpitäjäksi.

Langen mallissa ei itse asiassa ollut aitoja markkinoita yritysten kesken. Tapahtui vain niiden imitointi huutokaupanpitämisen kautta. Malli on myös monessa suhteessa taloudellisesti vajavainen ja poliittisesti tyystin naiivi. Toimiessaan sodan jälkeen Puolassa Lange ei koskaan esittänytkaan vanhan mallinsa ottamista reaalisesti olemassa olevan sosialismin esikuvaksi. Kyse oli teoreettisesta mallista, jolla vastattaisiin ainakin joihinkin Misesin argumentteihin. Langen ajattelulle on kuvaavaa se, että elämänsä viime vuosina 1960-luvulla hän hylkäsi kuvitelman markkinoiden simuloinnista huutokaupalla ja ryhtyi väittämään, että itse asiassa tietokoneet hoitaisivat tällaisen informaation käsittelyn paremmin kuin markkinat ikänä pystyisivät.

Lange ei siis itse asiassa ollut vakaumuksellinen markkinoiden kannattaja ainakaan silloin kun puhutaan yritysten keskinäisistä suhteista. Tämä ei ole estänyt sitä, että Langen mallia on yleisesti ryhdytty pitämään yhden sosialismin uudistamisen suunnan, *markkinasosialismin* lähtökohtana. Markkinasosialismin ajatus on yksinkertainen. Jos kerran markkinat ovat välttämättömät järkiperaiselle taloudenpidolle ja alkeelliselle demokraattisuudelle, miksi ei olisi mahdollista kehittää talous, jossa valtion omistamat yritykset toimivat aitoina markkinoitoimijoina aivan samoin kuin kapitalistiset yritykset totutussa markkinataloudessa?

MIKSI MARKKINATON VAIHTOEHTO ON MAHDOTON?

Mutta miksi markkinat sitten ylimalkaan olisivat väistämättömät? Missä Marx ja vuosisadan vaihteen oikeaoppiset sosialistit menivät tällä kohdin väärrään? Vastauksen antaa helpoimmin sen tarkasteleminen, millaisiin pulmiin ovat kaatuneet yritykset vastata Misesin väittämään ilman että markkinattomuuden ihan-teesta olisi luovuttu.⁵

On epätodennäköistä, että nuori leningradilainen matematiikan professori Leonid *Kantorovitsh* olisi kuullut Misesin olemassaolosta kun hän tuli 1930-luvun lopulla kehittäneeksi lineaariseksi optimoinniksi kutsutun matemaattisen menetelmän. Kyse oli siitä, kuinka jaetaan tehokkaimmalla mahdollisella tavalla taloudelliset voimavarat eri käyttötarkoituksiin silloin kun tehtävän taloudelliset ja tekniset rajoitukset ja riippuvuudet on tarkoituksenmukaista esittää lineaarisesti. Matemaatikon edes-

sä oli vaneria tuottavan tehtaan asettama hyvin tekninen ongelma, jonka matemaattinen ratkaiseminen oli kaukana triviaalista.

Kantorovitshin taloudellisesti kiintoisa oivalus olikin siinä, että hän pian huomasi aluksi puhtaasti tuotantotaloudellisena pitämänsä ongelman olevan yleistettävissä koko kansantalouden tasolle. Eikö keskussuunnittelun tehtävä ole juuri voimavarojen kohdentaminen siten että talouden kokonaistuotos, hyvinvointi tai jokin muu omaksuttu tavoite maksimoituu?

Tässä ei vielä ollut mitään uutta. Von Wieser ja muut — myös venäläinen sosialisti *Strumilin* heti vallankumouksen jälkeen — olivat jo kauan aikaisemmin huomauttaneet, että korkealla abstraktiotasolla kaikkien yhteiskuntien taloudenpidon perustehtävissä on yhteinen pohja. Tähän perustui myös kanta hintojen välttämättömyydestä järkiperaisessä taloudenpidossa. Uutta oli se, että Kantorovitsh huomasi myös maksimointitehtäväänsä ainaliittyvän ns. varjohinnat, jotka osoittivat kunkin tuotoksen tai panoksen marginaalisesti aikaansaaman llsäyksen omaksuttuun yhteiskunnan tavoitteeseen. Hän todisti matemaattisesti, että näitä varjohintoja voitiin yksinkertaisissa malleissa käyttää päätöksenteon hajauttamisen välineinä. Ratkaisemalla laskennallisesti kokonaistaloudellisen optimointitehtävän suunnitteluun johltais varjohinnat. Ne ilmoitettaisiin yrityksille, joiden tehtävänä olisi toimia voittonsa maksimoivalla tavalla suhteessa näihin hintoihin. Lopputuloksena — sen Kantorovitshin matemaatiikka myös osoitti — talous toimisi tehokkaasti. Itse asiassa, kuten myöhemmin osoitettiin, suunniteltu talous tuottaisi samoissa olosuhteissa ja samoilla tavoitteilla täsmälleen saman ratkaisun kuin täydellisen kilpailun malli. Ja näin kävisi ilman markkinoita, yritteliäisyyttä tai yksityisomistusta. Täydellinen komputaatio pystyisi vähintään samaan kuin vapaan kilpailun markkinatkin. Tämä on toinen taloustieteellisessä kirjallisuudessa esitetty Misesin väittämän kumoaminen. Näistä ja muista ansioista Kantorovitsh sai myöhemmin sekä taloustieteen Nobelin palkinnon että Helsingin yliopiston kunniaohtoriuden.

Olen vuonna 1984 ilmestyneessä väitöskirjasani⁶ ja myöhemmissä julkaisuissa käsitellyt yksityiskohtaisesti Kantorovitshin ajatteluun perustuvaa ns. optimaalisen suunnittelun koulukuntaa, sen myöhempää kehitystä ja tuhoa Neuvostoliitossa. Vastaväitteet Kantorovitshin mallia kohtaan alkavat mallitekniikasta. Tulos on saavutettu erittäin rajoittavissa puitteissa.

Useimpia itävaltaisen koulukunnan markkinoiden toiminnan kannalta keskeisinä pitämiä seikkoja ei tarkastella lainkaan. Tästä alkuasetelmasta optimaalisen suunnittelun mahdollisuuteen kohdistuvat vastaväitteet siirtyvät laskennallisten ja tietokoneiden kapasiteettiin liittyvien pulmien kautta siihen hayekilaiseen tosideikkaan, ettei Kantorovitshin kokonaistaloudelliseen yhteiskuntainsinööriyteen tarvittavaa informaatiota ole saatavissa. Tosiasiallisilla yrityksillä on sitäpaitsi monia syitä olla kertomatta totuutta tarpeistaan ja mahdollisuuksistaan.

Ehkä syvällisimpiin vastaväitteisiin päästään silloin kun huomataan, etteivät tosiasialliset päättäjät suinkaan ole halukkaita antamaan optimaalisen suunnittelun mallien edellyttämää päätösvaltaa tietokoneille, niiden käyttäjille ja ohjelmoijille. Kaikenkattavaan valtionomistukseen ja yhden puolueen valtaan perustuva yhteiskunta ei suinkaan halua altistua sellaiselle teknokraattiselle utopialle, jota Kantorovitshin kokonaistaloudellisen sosiaali-insinööriyden ajattelutapa edustaa.

Pieni esimerkki kuvastaa ehkä parhaiten, millaisista kylmistä tosiasioista on kyse. Keskusjohtoisuuden ominaispiirre on voimavarojen ja hyödykkeiden hallinnollisessa jakelussa. Jakelusta vastaaville lankeaa mahtava konkreettinen valta. Mikäli kulutustavaroilla olisi kysynnän ja tarjonnan tasapainottavat hinnat ja tuotantotarvikkeilla saman tekevät varjohinnat, säännöstellijöiden konkreettinen valta olisi mennyttä. Heillä ei enää olisi kuluttajia nöyryytettävänä, mutta ei myöskään yrityksiä mielivallalle alistettavina.

Tämä oli keskeinen syy sille että keskussuunnittelujärjestelmä osoittautui immuuniksi yrityksille järkiperaistää sen toimintaa. Eivät vain sosialismi ja toimivat markkinat, vaan myös totalitaarinen pyrkimys ja rationalistinen sosiaali-insinööriys olivat lopultakin Neuvostoliiton tapauksessa — toisin kuin Hayek antaisi odottaa — toistensa vihollisia.

Kannattaa ehkä mainita, että neuvostoliittolaisista taloustutkijoista markkinoiden ja keskusjohtoisuuden yhteensovittamattomuuden sanoi ensimmäisenä julki Nikolai *Petrakov* vuosina 1970—1971.⁷ Hän yhdisti suorasanaisesti markkinoiden olemassaolemattomuuden ja demokratian puutteen, ja painotti että selittävä tekijä oli suunnittelijoiden vallan ylläpitäminen. Kyse oli alkeistodesta Misesinsä ja Hayekinsa (tai *Buchananinsa*) lukeneille. 1970-luvun Neuvostoliitossa sen julkilausumisesta seurasi kaikenlaisia hankaluuksia.

MARKKINASOSIALISMIA ETSIMÄSSÄ

Neuvostoliitossa optimaalisen suunnittelun koulukunta jäi talousuudistusradikalismiin huipuksi 1960-luvulta aina 1980-luvun lopulle saakka. Perestroikan aikana tuon ajattelun läpäisemät taloustieteilijät saivat keskeisen sijan talouspoliittisessa neuvonannossa. Tuo politiikka johti tunnetusti katastrofikamaisiin seurauksiin. Ennen brezhneviläistä kautta vain Petrakov ja pari muuta neuvostoliittolaista taloustieteilijää puolsivat julkisesti aitojen markkinoiden sallimista.

Useimmille tutkijoille olisi keskussuunnittelun järkipäätämiseksi riittänyt tietokoneilla laskettujen varjohintojen käyttö päätännän pohjana. Varsinaisen makrotalouden, rahan, markkinoiden ja omistussuhteiden merkitys puuttui tyystin heidän ajattelustaan. Tällä täytyy olla jonkinlainen yhteys siihen, mitä seikkoja he painottivat toimissaan neuvostojohdon neuvonantajina 1980-luvun lopulla.

Itäisessä Euroopassa tilanne oli toinen. Neuvostoliitossa ei sallittu olemassa olevan talousjärjestelmän tutkimista. Itäisessä Euroopassa siihen oli jonkinlaisia mahdollisuuksia. Tästä on unkarilaisen Janos Kornain jo 1950-luvun puolivälissä julkaistu väitöskirja erinomainen esimerkki.⁸

Neuvostoliitossa kaikki olemassa olleet taloustieteelliset koulukunnat, sekä sosialistiset, institutionalistiset että liberaaliset, oli tuhottu jo Stalinin vallankumouksen aikana. Itäisessä Euroopassakin katkos sosialismin kautta edeltäneeseen taloudelliseen ajatteluun oli lähes täydellinen. On toki muistettava, ettei varsinaisen liberaali talousajattelu ollut missään näistä maista koskaan ollutkaan erityisen vahvaa. Sekä itäisessä Euroopassa että varsinkin Neuvostoliitossa nykyaikainen länsimainen taloudellinen ajattelu pysyi lähes kirjaimellisesti seitsemän sinetin takana. Tilanne ei ole vielääkään korjautunut riittävästi.

Keskussuunnittelujärjestelmän kritiikki ja sen uudistamisvaihtoehtojen pohdinta kehittyi 1950-luvulta lähtien ennen muuta Puolassa ja Unkarissa. Sattui käymään niin, että 1960-luvun loppupuolelta lähtien Unkarin talousuudistus pitkälti nojautui ajatuksiin, joita oli muutama vuosi aikaisemmin esittänyt puolalainen Włodzimierz Brus.⁹

Itäisen Euroopan talousuudistusajattelu pohjautui jokseenkin kirjaimellisesti aina vuoteen 1989 saakka kahteen premissiin.¹⁰ Ne olivat yksipuoluevalta ja valtionomistuksen ensisijai-

suuden säilyttäminen. Niille ei tietenkään katsottu olevan olemassa mitään erityistä taloudellista tai poliittista perustelua. Nämä sosialismin tunnusmerkit vain tunnistettiin elämän tosiasioiksi, joihin oli sopeuduttava. Joissain tapauksissa valtionomistuksen ensisijaisuus tosin korvattiin työläisitsehallinnolla, jolla siltäkin voitiin katsoa olevan riittävän sosialistinen luonne.

Näin määritellyn sosialismin puitteissa taloustutkijat lisäsivät ehdotuksiinsa yhä enemmän ja yhä aidompia markkinoita. Perinteisesäkin olemassa olleessa sosialismissa oli tietysti aina ollut markkinoita, ainakin kulutustavaroille ja suhteellisen aidossa muodossa myös työvoimalle. Erimielisyyttä on ollut siitä, voidaanko myös yritysten väliset sekä niiden ja suunnittelijoiden keskinäiset suhteet itse asiassa myös tulkita markkinoiksi. *Friedmanilaiset* liberaalit ovat ehkä yllättäen olleet sillä kannalla, että näin olisi.

Markkinasosialistit olivat toisella kannalla. He taipuivat kannattamaan näkemystä perinteisestä sosialismista komentotaloutena. Heidän mukaansa ensimmäinen askel sosialistisen talouden uudistamisessa oli siirtyä imitoitujen varjohintojen kannattamisesta aitoihin yritysten välisiin hyödykemarkkinoihin. Toimivan rahan luominen sekä vapaiden hintojen ja yritysten itsenäisen päätännän salliminen olisivat tämän vaatimia muutoksia. Myös työvoimamarkkinoiden muuntamisesta niin että palkat joustaisivat, työvoima liikkuisi ja työttömyys olisi mahdollista, keskusteltiin paljon.

Tällaisen naiivin markkinasosialismin kausi kesti uudistuskeskusteluissa suunnilleen viime vuosikymmenen alkuun saakka. Tärkeäksi vedenjakajaksi muodostui jo mainitun Janos Kornain kirja »Vajetaloudesta».¹¹ Hän esitti asiallisesti ottaen Misesin vanhan väittämän uudessa asussa argumentoimalla, ettei markkinoiden ja vapaan hinnanmuodostuksen salliminen valitsevissa institutionaalisissa puitteissa tuottaisi haluttuja tuloksia. Valtionyrietykset eivät reagoisi rationaalisesti hintojen muodostamiin signaaleihin sen takia, että toimialaministeriöt, lähin vastike tuotantolaitosten tosiasiallisille omistajille, ovat aina valmiita kattamaan alaisensa yritysten kustannukset. Tämä tapahtuu viimeistään silloin, kun vararikko olisi uhkaamassa. Yritysten budjettirajoitus on pehmeä. Lisätulot ovat kyllä tervetulleet, mutta kustannusten karsimisella ei ole niin väliä.

Kornain teoria paikallisti sosialistisen talouden perusongelmaksi yritysten ja toimialami-

nisteriöiden välisen paternalistisen napanuoran. Seuraavina vuosina käytiin paljon keskustelua tavoista kovettaa budjettirajoitukset niin että yritykset reagoisivat johdonmukaisella ja rationaalaisella tavalla markkinoiden hintasignaaleihin. Jotkut esittivät työläisitehallintoa vastapainoksi ministeriöiden taloudelliselle kaikkivallalle. Toiset esittivät malleja siitä, kuinka voitaisiin kehittää ristiinomistukseen ja institutionaalisiin investoijiin pohjautuvia pääomamarkkinoita ilman että varsinaisesti luovutettiin valtionomistuksesta. Jos varhaisemman vaiheen markkinasosialismi simuloi hyödyke-markkinoita, 1980-luvun itäisessä Euroopassa pohdittiin pääomamarkkinoiden ja siis luovutettavissa olevan omistuksen simulointia.

1989 muutti tämän. Tuotantosuhteiden sosialistisuus ei enää ollut väistämätön ajattelun rajoite, vaan este josta piti päästä pois, mieluummin mahdollisimman nopeasti. Sosialismin taloudellisen epäonnistumisen lähde saatettiin paikallistaa siihen, että aivan liian suuri osa taloudellisista päätöksistä oli tehty poliittisilla ja siis taloudellisesti usein mielivaltaisilla perusteilla. Tämä edellytti vähintäänkin valtion ja talouden erottamista toisistaan niin että yritystasolla olisi jokin selkeiden ja luovutettavissa olevien omistusoikeuksien järjestelmä. Yritykset kehittää markkinataloutta lähes kaiken kattavan valtionomistuksen puitteissa olivat osoittautuneet mahdottomiksi.

Kannattaa huomata, että edellä hahmoteltu selitys sosialismin taloudelliselle luhistumiselle ei perustu Misesin ja Hayekin korostamiin informaatio-ongelmiin, vaan kannustimiin ja laiveasti ottaen omistusoikeuksiin. Juuri omistusoikeuksien sameus sosialismissa oli tämän kannan mukaan — jota minä olen taipuvainen pitämään hyvin perusteltuna — tärkein este järkipäiselle taloudenpidolle. Mises oli tietysti oikeassa sanoessaan, että markkinaton ja valtiokeskeinen sosialismi olisi taloudellisesti kestämätön. Itse asiassa se ei olisi voinut alunperinkään toimia, eikä se tietysti koskaan toimitakaan. Kuten edellä jo huomautettiin, olemassa oleva sosialismi ei koskaan ollut markkinaton. Itse asiassa se perustui enemmän suoraan ja resiprookkiseen vaihdantaan, neuvotteluihin ja vaikutusvallan käyttöön kuin komentoihin. Silti se ei sallinut toimivien rahan käyttöön perustuvien markkinoiden kehittymistä.

Voidaan tietysti jossitella siitä, ettei talousuudistuskeskustelun viimeistä vaihetta, pääomamarkkinoiden simulointiin perustuvaa markkinasosialismia, koskaan kokeiltu todellisuutta.

Teoreettista mahdollisuutta että tällainen järjestelmä olisi elinkelpoinen, ei voi sulkea pois. Silti ei ole mitään teoreettista syytä olettaa, että tällainenkaan markkinasosialismi olisi yhtä tehokas kuin kapitalismi. Sitäpaitsi olisi yhteiskunnallisesti vastuutonta ehdottaa itäisen Euroopan kansoille aikaisemmin koettelemtoman mallin käyttöönottoa silloin kun maiden taloudet ovat moninkertaisessa kriisissä ja naapuristosta on omaksuttavissa malli, jolla on ainakin se hyvä ominaisuus että se on olemassa ja toimivaksi todettu.¹²

SOSIALISMISTA KAPITALISMIIN

Vuodesta 1989 lähtien kysymys on ollut vain parhaan sosialismista kapitalismiin siirtymisen tavan löytämisestä. Yleisellä tasolla monet asiat tuntuvat selviltä. On kiistatonta, että siirtymään liittyy niin talouksien vakauttaminen, niiden vapauttaminen ja yksityistäminen kuin rakennemuutoskin. On myös kiistatonta, että muutokset eri osa-alueilla olisi mieluiten aloitettava samanaikaisesti, vaikka vakauttamiselle ehkä onkin aluksi annettava etusija. Lopputavoitteesta ei myöskään ole epäilystä. Itäisen Euroopan yhteisenä tarkoituksena on muuttua aivan normaaleiksi eurooppalaisiksi talouksiksi, ehkä jonnekin Saksan *soziale Marktwirtschaftin* puitteisiin, mielellään ainakin saksalaiseen elintasaan.

Käytännössä siirtymä on osoittautunut hankalammaksi ja pitkälisemmäksi kuin ehkä luultiin. Uranuurtajana toiminut Puolan vakauttamisohjelma on syvissä vaikeuksissa. Maasta toiseen, vakauttaminen näyttää tuovan mukanaan syvän laman. Talouksien vapauttaminen näyttää jakavan hyötyjä kovin epätasaisesti. Yksityistäminen sujuu kovin hitaasti, ja sen keskeisiä hyötyjä näyttävät olevan vanhan hallinnon aikaisilla ansioilla asemansa hankkineet *nomenklatuuran* jäsenet. Rakennemuutosta ei juuri näy, osaksi siksi että läntisen Euroopan halukkuus avata markkinoitaan on mikäli mahdollista vieläkin pienempi kuin halu investoida itäiseen Eurooppaan. Puolan vaalit olivat ehkä enteelliset puolueskaaloineen ja osanottoprosentteineen. Yhtenä itäisen Euroopan suosituimmista keskusteluaiheista säilyy kuva tulevaisuudesta maanosamme latinalaisena Amerikkana, missä kyvyttömyys johdonmukaiseen politiikkaan, erityisryhmiä palveleva päätöksenteko, suuri valtionsektori ja jäykkä talouden rakenne, korkea inflaatio ja alituiset maksutase-

ja velkaongelmat ehdollistavat toisiaan loputtoman tuntuisena noidankehänä.

On selvää, ettei onnistuvakin siirtyminen sosialismista kapitalismiin välttämättä merkitse siirtymistä kommunismista liberalismiin. Vaihtoehtoisiksi eri maissa itseään tarjoavat niin markkinakonservatismi, agraarikonservatismi, erilaiset populismin muodot, autoritaarinen klerikalismi, sosialidemokratia kuin työläisten etujen puolustamiseen pukeutuva vanha kommunismikin. Puoluejärjestelmät ja -ohjelmat ovat vielä vakiintumattomia, mutta niin ovat myös ihmisten ajattelutavat. Viimeksimainittu pätee valitettavasti niin kansoihin kuin niiden johtajiinkin.

ITÄISEN EUROOPAN LIBERALISMIT

Meillä kaikilla on oletettavasti omat määritelmämme liberalismille ja arvattavasti muutamia klassiselle liberalismillekin. Tässä yhteydessä lienee kohtuullista ottaa perustaksi Misesin käyttämä liberalismin määritelmä. Hänen mukaansa liberalismiin olemukseen kuuluu (1) vapaa yritteliäisyys ja markkinatalous, (2) edustuksellinen demokratia ja (3) yksilönvapaus.

Jos lukee lehdistöä tai John Kenneth *Galbraithia* voisi päätellä että itäinen Eurooppa on siirtymässä suoraan kommunismista äärimmäiseen klassiseen liberalismiin. Luemme, kuinka Tšekkoslovakian valtiovarainministeri *Václav Klaus* tuomitsee ajatukset Kolmannesta tiestä sosialismin ja kapitalismin välillä »suorimpana tienä Kolmanteen maailmaan» ja kannattaa markkinataloutta »ilman adjektiiveja», toisin sanoen näyttää hylkäävän ajatuksen sosiaalisesta markkinataloudesta. *Leszek Balcerowiczin*, Puolan talousuudistuksen johtajan, väitetään haluavan yli yön siirtymistä puhtaaseen markkinatalouteen. Lehtien mukaan Marx on vaihtunut hetkessä Friedmaniin ja Lenin Thatcheriin. Klausin kerrotaan pitävän Yhdysvaltain keskuspankin johdolle luentoja siitä, mihin rahapolitiikan pitäisi itse asiassa rajoittua. Onko itäinen Eurooppa siis liberalismiin uusi ahjo, maaperä joka on kokenut interventionismin karkeimmat mutta säästynyt sen viettelevimmiltä muodoilta, alue jossa tieto klassisen liberalismiin puhtaasta opista on siksi säilynyt turmeltumattomana, sillanpää uudelle uskonpuhdistukselle nyt kun Britanniakin — Yhdysvalloista puhumattakaan — horjuu kapealta tieltä?

On tietysti totta, että *Balcerowicz* on tarkkaan tutkinut Misesin ja Hayekin väittämän ympäri-

lä käydyin keskustelun ja jopa kirjoittanut oppineen artikkelin, joka tietysti päättyy itävaltalaisen puolelle.¹³ On myös totta, että *Klaus* ilmoittaa mielellään friedmanilaista uskoa, jopa aidolla uskonpuhdistajan innolla. Luonnollisesti molemmat julistavat pikaista siirtymistä markkinatalouteen, hintojen vapauttamista, sosiaaliturvan suoraviivaistamista, yksityisen yritteliäisyyden tukemista, olemassa olevan valtionomaisuuden yksityistämistä, vakaan rahan politiikkaa ja niin edelleen. Mutta silti todellisuus on paljon mutkallisempi kuin *Galbraith* — tai todennäköisesti *Klaus* — haluaisi tunnustaa.

Luin äskettäin *East European Politics and Societies* -lehden liberalismia itäisessä Euroopassa käsittelevästä arvokkaasta erikoisnumerosta kiinnostuneena artikkelin, jonka kaksi tsekkitutkijaa, *Václav Klaus* ja *Tomás Ježek* kirjoittivat vuonna 1989, ennen kuin heistä tuli Tšekkoslovakian valtiovarainministeri ja Tšekin tasavallan yksityistämismministeri.¹⁴ *Klaus* julistautuu monetaristiksi, friedmanilaiseksi liberaaliksi ja *Ježek* spontaanin järjestyksen kannattajaksi, hayekilaiseksi liberaaliksi. Mutta kun he pohtivat liberalisminsa käytäntöön soveltamisen mahdollisuuksia, kuva samenee välittömästi. *Klaus* ja *Ježek* painottavat, (1) etteivät klassisen liberalismiin vaatimukset voi päteä täysin sosialismista kapitalismiin siirtymisen alkuvaiheessa, (2) etteivät ne ole dogmeja, vaan mittakeppejä, (3) ettei olemassa olevaa interventionismia voida poistaa vain spontaanista, alhaaltapäin, (4) että dereguloinnin alkuvaiheet vaativat väistämättä hallituksen valvontaa ja aloitteellisuutta ja (5) että valtio voi asiallisesti ottaen vetäytyä taloudesta vasta sen jälkeen kun se on toiminut kättilönä normaalien markkinatulo-olosuhteiden synnyttämisessä.

Toisin sanoen julkilausutut ääri-liberaalitkin ovat taipuvaisia pitämään siirtymistä sosialismista kapitalismiin viimeisenä valtiojohtoisena suurena kokeiluna. Ääneen lausumattomaksi kysymykseksi jää, miksi valtio suostuisi tämän viimeisen kokeilun jälkeen, tämän viimeisen alkoholistille annettun ryypyn jälkeen, parantamaan tapansa ja vetäytymään taloudesta. Tässä valossa tuntuisi varomattomalta ennakoida klassiselle liberalismille kultaista tulevaisuutta itäisessä Euroopassa.

MIKÄ LIBERALISMI?

On syytä muistaa, että edellä hahmoteltuun klassisen liberalismiin määritelmään itse asias-

sa mahtuu hyvin erilaisia lähestymistapoja. Siirtymätalouden ongelmien ja olemassa olevien ratkaisuyritysten kannalta kannattaa erottaa kolme ainakin osittain vaihtehtoisia itäiselle Euroopalle tarjolla olevaa liberalismia. Ensimmäinen on *friedmanilainen liberalismi*. Se painottaisi vakaan rahatalouden ja hyvin määritellyn lainsäädännöllisen ja muun institutionaalisen ympäristön välttämättömyyttä toimivalle markkinataloudelle. On ilmiselvää, että tämänkaltaisen liberalismi itse asiassa antaa valtiolle hyvin keskeisen merkityksen siirtymätaloudessa, ainakin sen ensivaiheessa. Äsken esitetty Klausin esimerkki osoittaa sekä tämän ajattelun luonnetta että itse asiassa myös friedmanilaisen liberalismin laveaa suosiota itäisessä Euroopassa.

Toinen tarjolla oleva liberalismiin laji olisi *hayekilainen liberalismi*. Se korostaisi kapitalismin luonnetta spontaanin evoluution tuloksena, jonain mitä valtion toiminta ei voi aikaansaada. Valtio voi vain vetäytyä syrjään ja näin antaa ihmisten luontaisen yritteliäisyyden luoda ne instituutiot, joita tarvitaan.

Hayekilaisella liberalismilla ja esimerkiksi siihen kuuluvilla ajatuksilla yksityisten rahojen kilpailusta on jonkin verran intellektuaalista kannatusta, myös Neuvostoliitossa. Sitä on kuitenkin vaikea ottaa täysin vakavissaan. Ero nykyisten talouksien ja hayekilaisen ihannekuvan välillä on niin valtava, että ajatus sosiaali-insinöörityden tarpeesta tuntuu väistämättömältä. Eivätkö nomenklatuura ja suuret valtionyritykset olisi nyt parhaassa asemassa hyötyä »spontaanista kehityksestä»? Sitäpaitsi, onko itäisen Euroopan todella tarvis käydä uudestaan lävitse koko kapitalismin historia silloinkin kun se tarkoittaisi kaikenlaisten taloudellisten polkupyörien uudelleenkeksimistä?

Lopulta on olemassa taloudellisen klassisen liberalismiin kolmas laji, joka korostaa kannustimien ja hyvin määriteltujen omistusoikeuksien avainasemaa. Kutsuttakoon sitä *buchananlaiseksi liberalismiksi* äskeisen taloustieteen Nobel-palkitun mukaan. Nähdäkseni juuri tällä ajattelulla on paljon annettavaa sekä suunnitelmatalouksien toiminnan ja ongelmien että siirtymäkauden tarpeiden ymmärtämiseksi.

MARKKINATALOUS EI MERKITSE LIBERALISMIA

Itäisen Euroopan tulevaisuus on markkinataloudessa, paluuta keskussuunnitteluun ei ole,

eikä kolmatta mahdollisuutta löydy. Markkinatalous edellyttää valtion oleellista supistamista, yrittäjyyden vapautta, talouksien avaamista, hintojen vapauttamista ja monta muuta asiaa, jotka ovat liberaaleja ominaisuuksia. Silti siirtyminen markkinatalouteen ei lainkaan välttämättä merkitse liberalismiin, varsinkaan klassisen liberalismiin voittoa. Äsken lueteltuja liberaaleja ominaisuuksia kannattaa siirtymätalouden erityisololoissa lähes jokainen ajatussuunta.

Perusteluja liberalismiin tulevan voiton epäilylle voi etsiä eri suunnilta. Liberalismi edellyttäisi kilpailullisuutta ja ratkaisevaa avautumista kansainväliseen talouteen. Itäisen Euroopan taloudet ovat varsin monopolisoituneita ja täynnä intressiryhmiä, joiden edun mukaista on vastustaa avautumista ja kilpailullisuutta. Sitäpaitsi, läntisen Euroopan protektionistiset taipumukset eivät tässä varsinaisesti auta.

Liberalismi tarvitsee laajan yritteliäisyyden, suvaitsevaisuuden ja lain kunnioituksen sisältäneen keskiluokan. Itäisessä Euroopassa tällainen keskiluokka on aikoinaan tuhottu ja käsitys siitä että valtiolta varastaminen ei ole varastamista on erittäin laajasti jaettu. Erityisen voimakasta suvaitsevaisuuden perinnettä on vaikea löytää mistään alueen maasta.

Liberalismi hyötyy suuresti omasta perinteestään. Itäisessä Euroopassa se on valitettavan heikko, ellei olematon.

Toimiva liberalismi edellyttää suuren instituutioiden joukon olemassaoloa. Itäisessä Euroopassa lähes kaikki olemassa olevat instituutiot ovat väärää lajia.

Liberalismi, varsinkin klassisessa muodossaan, edellyttää suurta omatoimisuutta, itsevaruullisuutta ja valtiollisen paternalismin vierokuntaa. Monien itäisen Euroopan maiden perinteisiin ja kaikkien maiden sosialistiseen vaiheeseen liittyy päinvastoin tasavertaisuusajattelu, perinteisyys ja valtion ojentamaan turvaan luottaminen. Suhtautumisen toinen puoli on jokseenkin epäliberaali katsanto siihen, mitä lähimmäinen saa ja mitä ei saa tehdä. Hyvän esimerkin tästä tarjoaa nykyisen Pyhän Isän yhteiskuntaeettinen ajattelu.

Oma eräissä tapauksissa äärimmäisen tärkeä ongelmansa liittyy valtion totuttuun rooliin tulojen uudellenjakajana kansallisuuspoliittisista ja alueellisista syistä. Tämä ei ollut pelkästään Neuvostoliiton ja Jugoslavian rooli. Pienemmissä mittasuhteissa se toistuu maasta toiseen. Pulmat ovat poliittisen vakauden säilyttämisen kannalta aivan avainasemassa, ja näyttävät vaativan aktivistista valtiota.

Luetteloa voi jatkaa, ja tietysti sitä pitäisi tarkentaa maittain. Se ei tarkoita, että poliittiset strategiat jotka tähtäävät valtion roolin oleelliseen pienentämiseen olisivat turhia. Päinvastoin, sikäli kuin poliittinen prosessi sallii, nämä valtion roolin pienentämisen rakenteelliset esteet tulisi nähdä kannustimina yrityksiin nopeampaan ja rohkeampaan liberalisointiin kuin muissa olosuhteissa ehkä olisi tarkoituksenmukaista.

Mutta myös siirtymään sinällään liittyy valtion roolia korostavia tekijöitä. Joihinkin niistä, kuten tarpeeseen luoda demokraattiseen markkinatalouteen liittyvät instituutiot, on jo viitattu. Yksi tekijä on myös äärimmäisen voimakas tarve taloudellisen perusrakenteen kehittämiseen ja ylimalkaan investointeihin. Pitkällä aikavälillä itäisen Euroopan taloudet seisovat tai kaatuvat investointien myötä. Valtavan ulkomaisen panoksen odottaminen on turhaa, eikä suuriin yksityisiin säästöihin ole näissä olosuhteissa mitään syytä uskoa. Samoin kuin sotien jälkeisessä Suomessa, julkisen säästämisen merkityksen täytyy tulla ratkaisevaksi. Se merkitsee korkeita veroasteita, pakkosäästämiseen kanavoivia ratkaisuja ja ilmeisesti myös hyvin toimivaa ja suhteellisen laajaa byrokratiaa.

Osa julkisesta säästämisestä — sikäli kuin sitä saadaan riittävästi aikaan — voidaan kanavoida sopivilla tavoilla yksityiseen käyttöön. Toisaalta investointitarpeet ovat valtavia sellaisilla aloilla kuin ympäristö, kuljetukset, tietoliikenne ja asuntorakentaminen. Tällaisen toiminnan yksityistäminen on monilta osin periaatteessa mahdollista, mutta vaatii hyvää mielikuvitusta ajatella, että juuri itäisen Euroopan maat tulisivat olemaan tämän alan uranuurtajia.

Julkisen säästämisen tarpeeseen liittyy yksi latinalaisen Amerikan vaihtoehtoa väläyttävä ongelma. Itäisen Euroopan maissa — ja vielä enemmän Neuvostoliitossa — ei tällä hetkellä useinkaan ole toimivaa valtionhallintoa. Edes veroja ei aina pystytä keräämään, rikollisuuden vastustamisesta puhumattakaan. Yhteiskuntien menneisyys stigmatsoi koko valtionhallinnon. Sitä pidetään usein välttämättömänä pahana, johon vain kyvyttömimmät menevät työhön. Tästä seuraa kaksi vaihtoehtoista johtopäätöstä. Joko taivutaan hayekilaisen liberalismiin linjoille tai asetetaan pitämään valtiollisten instituutioiden luomista ensiarvoisen tärkeänä tehtävänä, myös ja nimenomaan liberaaleista lähtökohdista ajatellen.

Olen aikaisemmin hylännyt edellisen vaihtoehdon tyystin epärealistisena. Jälkimmäiseen

liittyvät vaikeudet ovat ilmeiset. Yleensä elämä hakee jonkin epämukavan kompromissin, mutta sellaisenkin vaariohin on jo viitattu.

Verrannolliset argumenttinsa ovat ilmeisiä myös sellaisten taloudellisen perusrakenteen osien kohdalla kuin sosiaaliturva, kulttuuri ja yrityspalvelut. Monissa osa-alueissa voisi olla kaupallistamisen ja yksityistämisen mahdollisuuksia, mutta tie niiden todellistamiseen olisi erityisen vaikea juuri itäisessä Euroopassa. Tilanne on jossain määrin erilainen sellaisten perusrakenteeseen kuuluvien palvelujen suhteen, jotka joudutaan rakentamaan alusta alkaen, ilman perittyä perustaa. Tällä ensisijaiseksi ongelmaksi nousee kotimaisen yksityisen yritteliäisyyden heikkous.

Joissain maissa, ennen muuta Tšhekkoslovakiaassa, näitä pulmia yritetään helpottaa suhtautumalla erittäin vapaamielisesti ulkomaiseen panokseen. Ratkaisu on ilmeinen, mutta sen johdonmukainen läpivienti saattaa vielä osoittautua kovin hankalaksi, myös Böömissä ja Määrissä.

Yksi perusongelma tulee olemaan suhtautuminen olemassa olevaan suurteollisuuteen, joka monissa tapauksissa tuottaa vain negatiivista arvonlisää. Jos maailmanmarkkinahinnoilla panokset maksavat enemmän kuin tuotokset, ei taloudellista perustetta tuotannon jatkamiseen voi olla. Alustavien arvioiden mukaan tämä voisi olla totta noin neljänneksestä Puolan ja Tšhekkoslovakian teollisuudesta.¹⁵ Kuinka paljon halutaan teollisuustukea, kuinka paljon uudelleenkoulutus- ja rakennemuutostukea, paljonko työttömyystukea? Oli vastaus mikä tahansa, valtion rooli ei voi missään vaihtoehdossa jäädä mitättömäksi.

LOPPUPÄÄTELMÄ

Liberalismi, varsinkaan sen klassinen versio, ei siis näyttäisi todennäköiseltä itäisen Euroopan tulevaisuudelta. Paluu vanhaan sosialistiseen valtiokeskeisyyteen on mahdoton. Tulevaisuuden ennustaminen edellyttäisi maakohtaista tarkastelua, enkä itse pysty siihen edes sen ainoan, tosin itäisen Euroopan ulkopuolisen maan eli Venäjän suhteen, josta luulen jotain tietäväni. Mitä on tarjoutumassa lyhyen aikavälin vaihtoehdoksi klassiselle liberalismille? Luettelen kolme optimistista vaihtoehtoa järjestyksessä, joka ehkä heijastaa myös omia mielityksiäni: sosiaaliliberalismi, liberaali korporatismi ja markkinakonservatismi. Myös muita

vaihtoehtoja tietysti on. Niidenkin nimet ovat tutut: nationalismi, populismi, agraarikonservatismi, fasismi... Mutta spekulointi täytyy loppua tähän.¹⁶

En malta olla lopettamatta lainaukseen:

»Kokonaisuutenaan voi sanoa, etteivät liberalismiin näköalat tässä maassa liity puolueisiin ja vaaleihin, vaan riippumattomiin yliopistoihin ja tutkimuskeskuksiin, liiketoimintaan ja kulttuuriin, yksilön oikeustajuun ja itseymmärykseen».¹⁷

Miksi tämä lainaus? Osaksi siksi, että itäisen Euroopan — tässä tapauksessa itse asiassa Neuvostoliiton — liberalismiin tulevaisuuden kuvittelemisen joksikin samanlaiseksi yhteiskunnan suolaksi kuin se on ollut läntisessä Euroopassa viime vuosikymmenet ei välttämättä ole kaukaa haettu ajatus. Osittain lainaus on tässä siksi, että sen kirjoittaja, venäläinen nuorimies, oli ainakin vielä tämän vuoden keuhkolla *Kommunist*-aikakauslehden toimittaja.

Kommunist-lehden nykyinen nimi taas on *Svobodnaia mysl*, »Vapaa ajatus».

VIITTEET

1. Misesin esittämille kannoille hyvin ystävällisen katsauksen tästä ns. sosialismin mahdollisuus-keskustelusta on vastikään esittänyt Lavoie, Don: *Rivalry and Central Planning*, Cambridge University Press, 1985.
2. Mises, Ludvig: *Socialism*, Rev. ed., Yale University Press, New Haven 1951, (uudelleenjulkaisija Liberty Press, Minneapolis).
3. Hayek, Friedrich, ed.: *Collectivist Economic Planning*, Routledge, London 1935.
4. Lange, Oskar: "On the Economic Theory of Socialism", teoksessa Lippincott, B., ed.: *On the Economic Theory of Socialism*, University of Minnesota Press 1938.
5. Seuraava keskustelu perustuu teokseen Sutela, Pekka: *Economic Thought and Economic Reform in the Soviet Union*, Cambridge University Press, Cambridge 1991.
6. Sutela, Pekka: *Socialism, Planning and Optimality*, Suomalainen Tiedeseura, Helsinki 1984.
7. Ks. esim. Petrakov, N.: »Upravlenie ekonomiki i ekonomii cheskie Interesy», *Novyi mir* 1970:8, 167—186.
8. Kornai, J.: *Overcentralization in Economic Administration*, Oxford University Press, London 1959.
9. Brus, Wlodzimierz: *The Market in the Socialist Economy*, Routledge and Kegan Paul, London 1972 (alunperin puolaksi 1962).
10. Parhaan johdannon itäisen Euroopan uudistustaloustieteeseen tarjoaa Kovacs, Janos Matyas — Tardos, Marton, eds.: *Reform and Transformation*, Routledge, London 1992 (ilmestyy).
11. Kornai, Janos: *The Economics of Shortage*, North-Holland, Amsterdam 1980.
12. Ks. Nuti, Domenico Mario: "Market Socialism — the Model that might have been but never was", teoksessa Asiund, A., ed.: *Market Socialism or Restoration of Capitalisms?*, Cambridge University Press, Cambridge 1991 (ilmestyy).
13. Balcerowicz, Leszek: "The Socialist Controversy» Debate and Discussion on Economic Reform in the Socialist Countries", teoksessa Kovacs — Tardos, eds.: mt.
14. Klaus, Václav — Jezek, Tomas: "Social Criticism, False Liberalism, and Recent Changes in Czechoslovakia", *East European Politics and Societies* 5(1991):1, 26—40.
15. Hughes, Gordon — Hare, Paul: "Competitiveness and Industrial restructuring in Czechoslovakia, Hungary and Poland", *European Economy*, Special Edition No 2, 1991, 83—110.
16. Selvyiden vuoksi sanottakoon, että henkilökohtaisesti pidän voimakkaan laeasti ottaen sosiaalidemokraattisen suuntauksen nousemista sekä todennäköisenä että toivottavana pidemmällä aikavälillä, mutta en lähivuosina.
17. Uljukajev, Aleksei: »Sudba liberalisma v radikalnoi strane», *Ekonomika i zhizn* 1991:33, s. 11.